

AZ EMBER ÉS A NYELV – TÉRBEN ÉS IDŐBEN

EMLÉKKÖNYV SZABÓ T. ATTILA SZÜLETÉSÉNEK
110. ÉVFORDULÓJÁN

Szerkesztette
BENŐ ATTILA
T. SZABÓ CSILLA

Kolozsvár, 2016

A kötet támogatói:

Nemzeti Kulturális Alap

BETHLEN GÁBOR
Alap

Szerkesztette: Benő Attila, T. Szabó Csilla

Lektorálta: Bárh M. János, Benő Attila, Farkas Tamás, Fazakas Emese,
N. Fodor János, Hoffmann István, Juhász Dezső, Kiss Jenő, Péntek János,
T. Szabó Csilla, Szentgyörgyi Rudolf, Terbe Erika, Tóth Valéria

TARTALOM

Előszó.....	7
I. A NYELVTUDÓS ÉS AZ EMBER	
T. Szabó Csilla: Szabó T. Attila, a nyelvész és az ember	11
Szabó T. E. Attila: Szabott időkben. Gondolatok az <i>Erdélyi magyar szótörténeti tár</i> kapcsán	18
B. Gergely Piroska: Személyes emlékeim Szabó T. Attiláról.....	29
Posgay Ildikó: Emlékezem Szabó T. Attilára (1906–1987) és Szabó T. Ádámra (1946–1995).....	34
II. NEVEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN	
Hoffmann István: A helynevek kormeghatározó értékéről.....	39
Rácz Anita: Régi magyar helynévtípusok relatív kronológiai viszonyai	50
Győrffy Erzsébet: Szabó T. Attila és a kalotaszegi vízrajzi köznevek. Szempontok a kalotaszegi vízrajzi köznevek vizsgálatához	62
Tóth Valéria: Helynevek és személynevek rendszerösszefüggései a régi magyar nyelvben.....	70
N. Fodor János: A történeti személynévöldrajzi kutatások újabb perspektívái	89
Vörös Ferenc: Az <i>Erdélyi szótörténeti tár</i> és a családnévöldrajzi kutatások kapcsolódási pontjai	106
Bárth M. János: A névöldrajz szerepe a nyelvjárástörténeti kutatásokban	134
Már Orsolya: Sepsikőröspatak és Kálnok helyneveinek nyelvi elemzése.....	144
III. A NYELV IDŐBELISÉGE	
Benő Attila: Szabó T. Attila és a román nyelvi hatás történetének vizsgálata	157
Fazakas Emese: Címzőtípusok az <i>Erdélyi magyar szótörténeti tár</i> ban	167
Szentgyörgyi Rudolf: Helynév-etimológia és művelődéstörténet	174
Juhász Dezső: Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében	183
Terbe Erika: A misszilisek a magyar nyelvtörténeti kutatásokban	191

INTERPRETÁCIÓS SZINTEK A NYELVEMLEKEK OLVASÁSÁBAN ÉS ÉRTELMEZÉSÉBEN

Mottó: „Van [a nyelvemlékek között] olyan is, amely hosszas hányódás után, nemegyszer a megsemmisülés veszélyének kiteve vészelt át évszázadok értetlenségét, gondatlanságát, háborús bonyodalmaikat, míg végre hosszas, hányatott-zaklatott élet után rendkívüli körülmények között egy hozzáértő kutató kezébe nem került, s osztozott, osztozik a felfedezésről tett szakszerű bejelentés után a többi, már számontartásba vett, féltve őrzött-becsült régi nyelvi emlékünknél a *továbbiakban már többnyire eseménytelen* sorsában.”

(Szabó T. Attila in: Farczády–Szabó T. 1973: 5, kiemelés: J. D.)

1. BEVEZETŐ GONDOLATOK

Szabó T. Attila mottóul idézett gondolatai kettős üzenetet tartalmaznak: egyrészt folyamatosan – napjainkban is – tart a régi nyelvemlékek feltárása és közzététele. Ezt jó hírként rögzíthetjük. Másrészt van egy negatív kicsengésű, kissé kesernyés zárása is: a féltve őrzött-becsült nyelvemlékeinkre a felfedezés és számbavétel után sokszor „eseménytelen” idők várnak. Hogy mi mindent lehet és kell a nyelvésznek, nyelvtörténésznek, filológusnak tennie egy kezébe került nyelvemlékkel, arra jó példát ad (ha nem is a teljesség igényével) maga a jeles erdélyi tudós is, amikor Farczády Elekkel közösen kismonográfiát ír a Marosvásárhelyi Sorokról és Glosszákról (Farczády–Szabó T. 1973). Előadásomban mégsem arról szeretnék elsősorban beszélni, hogy egy monografikus feldolgozásnak milyen nyelvi, művelődéstörténeti és egyéb filológiai hozadéka lehet, hanem arról, hogy miképpen lehet módszeresen előkészíteni a nyelvemlékek közzétételét és interpretálását a különféle szaktudományi – mindenképp előtti nyelvészeti – feldolgozás számára, vagy éppen a tudományos ismeretterjesztés céljaira. Több évtizedes egyetemi kutató- és oktatómunkám során folyamatosan azt tapasztaltam, hogy zömmel a hallgatók fejében, de nem ritkán a nyelvtörténész szakemberek módszertanában is összekeverednek bizonyos feladatok és interpretációs

műveletek. Ezeket szeretném egy kicsit világosabbá, elhatároltabbá tenni, majd végül néhány összegző gondolatot megfogalmazni. (A kérdés általános szakirodalmához l. pl. Benkő 1981; Herman 2001, különösen 392–395; A. Molnár 2005; Terbe 2014, továbbá a Régi Magyar Kódexek sorozat kötet bevezető tanulmányait; a történet- és irodalomtudomány sajátos igényeire l. pl. West 1999; Bak 2000; Dominkovits 2000.)

2. A KÉPI SZINT (KÉPHŰSÉG)

A nyelvemlékekkel való behatóbb ismerkedés elvileg kezdődhet azzal is, hogy kézbe vesszük azt az oklevelet, kódexet, misszilizt, régi nyomtatványt, amelyet tanulmányozni szeretnénk. Ez persze ritka lehetőség, de akinek módja van rá, a saját szemével és érzékszerveivel győződhet meg az adott forrás állapotáról, fizikai tulajdonságairól, például lát-e pecsétet vagy annak a helyét egy oklevélen, milyen a kódex kötéstáblája, gerince, vannak-e hiányzó lapjai, lyukas-e a papír a misszilizsen, stb. A kézbevitel kiváltsága azonban keveseket illet meg, hiszen óvni kell a múzeumi, levéltári tárgyat. A közzététel első szintje tehát a jó minőségű fénykép, szakszóval faksimile, amely hagyományosan papírkép, lehetőleg színes fotó. A színeknek elsősorban akkor van jelentősége, ha az eredeti is tartalmaz színezéseket: például rubrumozást, iniciálét vagy egyéb színes díszítéseket. Jó, hogyha az oldalakról, azok bizonyos részleteiről nagyobb felbontású képek is készülnek, például a marginális vagy interlineáris glosszákról vagy javításokról. Az optikai kiemelés eszköze lehet még egy áttetsző fólia is, amelyen például egy oklevél szórványai jelennek meg a faksimile fölé illesztve, ugyanakkor a felhajtás lehetőségét is biztosítva (l. a Tihanyi Alapítólevél bemutatását Zelliger 2005-ben).

Ennél azonban többet kínál napjaink technikai vívmánya, a profi minőségű digitális fotó, amely a felhasználó számára sokszoros nagyítást tesz lehetővé, kiemelve olyan részleteket is, amelyek szabad szemmel nem vagy alig láthatók. Az ilyen felvételek nagy előnye az is, hogy legkülönbözőbb adathordozókon tárolhatók, a papírkiadások mellé függeszthetők (pl. CD vagy DVD formájában), vagy az interneten keresztül a nagy nyilvánosság számára is hozzáférhetővé tehetők. Nagyobb könyvtáraink és levéltáraink felismerve ennek a széles körű jelentőségét, egyre több féltett kincsüket digitalizálják és teszik nyilvánossá. A fotóknak – tudjuk – a biztonsági „mentésen” kívül olyan szerepük is lehet, hogy egy visszafordíthatatlan romlási folyamatban az aktuális fizikai állapotot rögzítsék (lásd például az ÓMS. folyamatos fakulását).

3. A BETŰK SZINTJE (BETŰHŰSÉG)

Amíg a jó minőségű kép előállítása elsősorban professzionális technikát kíván, addig a következő interpretációs szinthez az adott kor eredeti szövegeinek olvasásában jártas szakember, például a középkort kutató történész, oklevélkutató, kodikológus, levéltáros, irodalomtörténész vagy nyelvész szükségeltetik. Ez a művelet ugyanis szűkebb értelemben a nyelvemlékben leírt betűk, szavak precíz felismerését és meghatározását jelenti, annak érdekében, hogy a felismert kéziratos betűket tipográfiailag definiálható jelekre, azaz grafémákra lehessen átírni. A műveletet magyarul *átírás*-nak, szakszóval *transzliterálás*-nak nevezzük. A végtermék neve *betűhű átírat*. Ez a kérdéskör a forráskiadás egyik neuralgikus pontja, mivel különböző szaktudományi és ismeretterjesztési törekvések ütközőpontja: érvényes rá a jól ismert szólás (vagy slágerszöveg): „Mindenki másként csinálja...”. Ebben az egyik végpontot a nyelvészek képviselik: minél betűhűbb, annál jobb – persze ésszerű betűkészllet-korlátozással –, a másik az ismeretterjesztésé, amelynek alapelve: minél kevesebb az olvasásnehéztető régiség, annál jobb. Ez a probléma magasabb szinten is megjelenik, például a nyelvjárási sajtóságok megőrzése vagy kiiktatása vonatkozásában. Ha egy szövegkiadást gondozó kutató modernizálja a helyesírást, akkor a hangjelölést és hangtörténet tanulmányozó nyelvész számára a kiadvány értéktelenné válik. (A boszorkánypereket tartalmazó, egyébként tartalmilag nagyon érdekes könyveink nagy része például ilyen.) A korszerű, igényes forráskiadások jegyzetapparátusa nagyban segíti a felhasználót, mert felhívja a figyelmet egy adott szöveghely rosszul olvashatóságára, a szkriptor javításaira, esetleg tollhibáira vagy másolási tévedésekre.

4. A HANGZÁS SZINTJE (HANGHŰSÉG)

Az eddig áttekintett interpretációs szintek nem tartoztak a nyelvtudomány műveleinek kötelező feladatkörébe, jöllehet több nyelvtörténész foglalkozik régi szövegek olvasásával, transzliterálásával, jegyzetelésével, ha megszerezte az ehhez szükséges gyakorlatot. A következő műveletek azonban már nyelvtörténeti képzettséget kívánnak. Ezek közül az egyik legalapvetőbb a nyelvemlékek korabeli hangzásának – szakszóval *olvasata*-nak – a rekonstruálása. Ez komplex feladat, mivel ismerni kell az adott kor szak általános hangállapotát, sőt tekintettel kell lenni nyelvjárási, helyesírástörténeti, normatörténeti, olykor pedig egyedi jellemzőkre is. A hangzás rekonstruálásában szükség esetén megkülönböztethetünk egy finomabb, fonetikai és egy elnagyoltabb, fonológiai szintet.

4.1. Fonetikai interpretáció

A fonetikai interpretáció során bizonyos – egy fonémához rendelhető – ejtésváltozatok is előkerülhetnek. Ilyen például a korai ómagyar korban a bilabiális β (*w*) és

a labiodentális *v*, a veláris *χ* és laringális *h* alternációja, a labiális *a* és illabiális *á* változása vagy az *ó*, *ő*, *é* hangok diftongikus realizációja. Vö. HB. *szömtökkel* (~ *szümtökkel*), *χálálál*, *βalo*^u. A finomabb hangjelölés tekintettel lehet a mássalhangzók egymásra hatására is (ez részben fonológiai kérdés), jelölheti például a hasonulást, igazodást, összeolvadást.

A kérdést és az írásban való tükröztetést bonyolítja, hogy bizonyos kutatók megkísérlik az ejtésváltozatok valószínűségi fokát jelölni. Ennek a módszernek legjelesebb képviselője Benkő Loránd volt, aki az Árpád-kori kis szövegemlékek olvasatát úgy közölte (1981: 44–53), hogy két sorban interpretálta a szavakat, mondatokat, a második sorba a kevésbé valószínű ejtésváltozatokat írta. (A legkevésbé valószínűeket már nem kurzív, hanem álló betűkkel szedette.)

4.2. Fonológiai interpretáció

A fonológiai interpretáció már csak a fonémaszintű különbségeket tünteti fel, az ejtésváltozatokat a fő változat betűje alá rendelve. A fonématöbbleteket nem hanyagolja el (pl. *ě*, *ē*, *ly*), de változó módon járhat el az eredeti jelöletlenség esetén (pl. nagyobb biztonsággal tehető fel egy területi változatban a zárt *ě* jelenléte, mint a hosszú *ē*-é). A magánhangzók hosszúságának kikövetkeztetésekor zömmel a mai hangállapotot veszi alapul, különösen az ómagyar utáni korokra. Vö. HB. *látjátok* (~ *láttyátok*), *halálál*, *való*. Ha az interpretáció magasabb nyelvi szintre kerül, akkor is többnyire a fonológiai megjelenítést szokták a kutatók előnyben részesíteni (l. alább).

5. A MORFÉMÁK SZINTJE (MORFÉMAHŰSÉG)

A morfeamatikai szintű interpretációban a toldalékok a helyükön maradnak, de lehet használni a mai hangalakjukat: HB. *szemetekkel*, *halálával*, *való*. Más toldaléokra azonban nem cserélhetők fel, azaz a HB. *evék az tiltott gyümölcstől* tagmondatában nem szabad mai toldalékokat alkalmazni: **evett a tiltott gyümölcsből*. Az utóbbi „modernizálásra”, „normalizálásra” legfeljebb egy szintaktikai jellegű elemzésben kerülhet sor (de természetesen nem szükségszerű, ha a megértésben nem okoz gondot). Középmagyar világi szövegek morfológiai elemzésére számítógépes szoftvert is kidolgoztak az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Az adatok feltöltéséhez azonban morfológiai szintű normalizálásra, átírássra van szükség (ennek részleteiről l. pl. Dömötör 2014).

6. A LEXÉMÁK SZINTJE (LEXÉMAHŰSÉG)

Bár morfológiai keretben is értelmezhetjük, mégis praktikusabb külön számon tartani a lexémahű interpretációt. A kihalt vagy valódi tájszónak minősülő szavakat ezen a szinten érintetlenül hagyjuk, még akkor is, ha a ma nyelvhasználója számára megértési gondot okoznak; l. pl. HB. *isa*, a kódexek *igyól*, *monnal*, *császárlat* szavait. Így érdemes eljárni a *szó szerkezet vs. összetett szó* relációban levő alakulatokkal is, azaz a HB. *mönyi uruszág* (= *mennyei ország*) szó szerkezte is érintetlenül marad, nem alakítjuk át *menyország*-gá. Ez utóbbi művelet (csere) csak a szemantikai-hermeneutikai szinten engedhető meg.

7. A SZINTAGMÁK ÉS MONDATOK SZINTJE (MONDATSZERKEZETI HŰSÉG)

Ezen az interpretációs szinten kötelező az eredeti szórend megtartása, de ügyelni kell több más szintaktikai kötöttségre, például az egyszerű és összetett múlt idők különbségének megőrzésére, a vonzatok megtartására. Például a HB. ezen mondatrészletét: *Isa es nem egy ember múlhatja ez vermet!* így is interpretálhatjuk: *Bizony senki emberfia nem kerülheti (el) ezt a sírgödört!* Itt azonban már elég tág tér nyílik a morfológiai és lexikai modernizálásra, tehát nincs éles határ a szintaktikai és szemantikai interpretáció között (l. alább).

8. SZEMANTIKAI-HERMENEUTIKAI SZINT (TARTALMI, „ÜZENETBELI” HŰSÉG)

A régi szövegek megértéséhez szükség lehet még egy magasabb, szöveg szintű de-kódolásra is, amit szövegsemantikai vagy – még tágabban – hermeneutikai értelmezésnek nevezhetünk. Vegyük az ÓMS. két példáját, és lépésről lépésre jussunk el a legmagasabb szintű interpretációhoz (a kövérések jelzik a modernizációs pontokat):

- a) Fonetikai: *βalék siralm tudatlan, siralmal sēpedék.*
- b) Fonológiai: *valék siralm tudatlan, siralmal sēpedék.*
- c) Morfológiai: *valék siralom-tudatlan, siralommal sēpedek (?//sebbedek).*
- d) Lexikai: *voltam siralom-tudatlan, siralommal sēpedek(?//sebbedek).*
- e) Szintaktikai: *voltam siralom-tudatlan, siralommal sírok (?//sebzödöm).*
- f) Szövegsemantikai-hermeneutikai: *Nem tudtam eddig, hogy mit jelent igazán keservesen sírni, – íme most siralommal sírok (?//sebzödöm)!*

Vagyis a vers üzenete szerint nem elég úgy „fordítani”, értelmezni, hogy *Nem tudtam, mi a sírás*, hiszen minden ember sírt már eleget ahhoz, hogy megtapasztalja annak mivoltát. A lényeg az implicit tartalom: *Nem tudtam eddig, hogy mit jelent ilyen*

keservesen sírni! (Ti. amikor az anya látja és tehetetlenül siratja a haláltusáját vívó gyermekét.) *Íme most siralommal sírok (a sírások sírásával zokogok).*

A másik példámot rövidebben fejtem ki. Az ŐMS. ezen összetett mondatát: *Zsidó, mit téssz törvénytelen, fiam mért hal büntelen* kétféle értelmezésben szokás közölni. Az egyik szerint a második és harmadik tagmondat élén vonatkozó névmás és kötőszó áll, a mondatmodalitás pedig kijelentő vagy felkiáltó: *Zsidók, amit tesztek, törvénytelen. (~ törvénytelen!), a fiam mert(‘ugyanis’) büntelenül hal meg (~ hal meg!).* A másik sokkal hihetőbb, sőt pragmatikailag és a szituációt tekintve teljesen érthető: A végső kétségbeesésbe jutott Mária a sokkal erősebb tartalmú kérdő-felkiáltó mondatokkal kiált a fiát eláruló zsidókra: *Zsidók, mit tesztek törvénytelenül?! Fiam mért hal büntelenül?!*

Az ilyen típusú vizsgálatok és értelmezések legtöbbször interdiszciplináris érvrendszerre támaszkodnak: irodalmi, vallástörténeti, művelődéstörténeti ismereteket illesztenek össze koherens egészé. Egy másik példa részletezés nélkül: a HB.-ben a *feze* szó emendálása, javítása számomra azért meggyőzőbb a *feje* lexéma felhasználásával, mert ez a konstrukció mind szemantikailag, mind filológiailag (számos későbbi példával megtámogathatóan) szépen illeszkedik a szövegbe: *És lön (Adám) halálnak és pokolnak feje (kútfeje, forrása)* (vö. A. Molnár 2005: 46–56), ugyanakkor más jó megoldás is elképzelhető (vö. újabban Haader 2015, ahol többek között a hibatipológia eredményeit is felhasználva ismét a *vésze* ’veszedelme, pusztulása’ javítás és értelmezés került előtérbe).

9. ZÁRÓ GONDOLATOK

A felsorolt interpretációs műveletek sokoldalú tudást kívánnak a kutatóktól, és interdiszciplináris együttműködés keretében hatékonyak igazán. A mai, specializálódás irányába haladó világunkban egyre inkább szükséges a folyamatos egyeztetés, mind a módszertanok, mind a sajátos igények tekintetében. A számítógépes nyelvtechnológia, az adatbázis-építés sokat segíthet minden szinten, de újabb megválaszolandó kérdéseket is felvet. A kutatás mellett jelen vannak az egyetemi oktatás és a tudományos ismeretterjesztés szükségletei is. A vita és együttműködés koordinálásában helyzeténél fogva kitüntetett helye van az egyetemi szférának. Szabó T. Attila életműve ebben is példaadó számunkra.

HIVATKOZÁSOK

Bak Borbála 2000. A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. *Fons* 7: 91–137.

- Benkő Loránd 1981. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dominkovits Péter 2000. Korreferátum Bak Borbála előadásához. Észrevételek a kora újkori magyar nyelvű források közreadásáról nyugat-dunántúli példák alapján. *Fons* 7. 2000: 139–146.
- Dömötör Adrienne 2014. Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiailag elemzett adatbázisa. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Di-alektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest – Kolozsvár. 11–21.
- Haader Lea 2015. Régi bor, új tömlő: sokadszor a Halotti beszéd feze szaváról. *Magyar Nyelvőr* 139: 300–308.
- Herman József 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai*. Osiris Kiadó, Budapest. 389–407.
- Farczady Elek – Szabó T. Attila 1973. *A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegelemékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. A Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Tanszéke, Debrecen.
- Terbe Erika 2009. Egy 16. századi magyar nyelvű levelezés feldolgozásának tanulságai. In: Korompay Klára – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa – Zsilinszky Éva (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. MNyTK. 229. Budapest. 132–139.
- Terbe Erika 2014. A misszilisek forráskiadásának módszertani kérdéseiről. In: Korompay Klára – Stemler Ágnes – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet* II. A MNyTK. 239. Budapest. 91–100.
- West, Martin L. 1999. *Szövegkritika és szövegkiadás*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Zelliger Erzsébet 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Bencés Kiadó, Pannonhalma.

SUMMARY

Levels of Interpretation in Reading and Exploring Early Documents

A constant task of philological studies, especially those in historical linguistics, is the preparation of up-to-date critical editions of extant early documents of a language in order to

make their multi-faceted utilization feasible. The publication of linguistic monuments involves the cooperation of a number of disciplines and requires contributions coming from a number of different kinds of experts. The delimitation of their ranges of tasks and the harmonisation of a variety of often contradictory requirements makes it necessary to coordinate participants' efforts from time to time. The article aims at assisting that process by defining the domains of philological and historical linguistic operations in the interpretation of early documents. In the author's view, these domains are as follows: 1. pictorial level (facsimile), 2. graphemic level (transliteration), 3–4. spoken-language level (phonetic and phonological reconstruction), 5. morphemic interpretation (identification of stems and suffixes), 6. lexical interpretation (identification of words), 6. syntactic interpretation (identification of constructions and sentences), 8. textsemantic-hermeneutic interpretation (establishing the "message" of the text). These operations determine, in the given framework, to what extent and how extensively the words, constructions, or sentences of the given document can be approximated by those of present-day Hungarian and represented in terms of other linguistic forms as part of their interpretation.